

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Լ. Գ. Թեյյան

Բանայի բառեր. շարահյուսական կառուցվածք, շարահյուսագիտություն, նախադասություն, ստորոգում, միակազմ նախադասություն, բարդ նախադասություն, տերմինային իմաստ:

Ключевые слова: синтаксическая структура, синтаксическая наука, предложение, предикация, односоставное предложение, сложное предложение, терминологическое значение.

Key words: Syntactic structur, syntactic science, sentence, predication, mononuclear sentence, composite sentence. terminological meaning.

Ժամանակակից հայերենի շարահյուսական կառուցվածքի ուսումնասիրությունը, հատկապես Մ. Արեղյանի շարահյուսագիտական ժառանգության հրապարակ գալուն հաջորդած՝ մինչև մեր օրերը հասնող շրջանում, ներկայանում է բավականին հարուստ գիտական ավանդույթի տեսքով: Ստեղծված բազմաբնույթ գրականությունը՝ դասագրքեր, ձեռնարկներ, մենագրություններ, հոդվածներ և այլն, նվիրված են ինչպես հայերենի շարահյուսության համակարգված քննության, նորմավորման, ուսուցման մեթոդական խնդիրներին, այնպես էլ շարահյուսական առանձին միավորների գնահատման, շարահյուսագիտական տեսական հարցերի, հաճախ էլ տարատեսակ մեկնաբանությունների, բանավեճերի առիթ տվող իրողությունների լուսաբանմանը:

Այսօր շրջանառվող շարահյուսագիտական գրականության, մասնավորապես բուհական համակարգում գործառող դասագրքերի ու ձեռնարկների, ինչպես նաև գիտական պարբերականներում հրատարակված նյութերի դիտարկումն ու համադրումը երևան են հանում այս կարգի որոշակի տարբերումներ, նույն քերականական իրողության ոչ միանշանակ մեկնաբանություններ, որոնք երբեմն շարահյուսության առանցքային հիմնախնդիրներ են շոշափում, հաճախ էլ

առնչվում են մասնավոր, նախադասության վերլուծության հետ կապված և այլ կարգի խնդիրների: Մենք նպատակ չունենք այստեղ դրանց քննական վերլուծությունը ներկայացնելու. մեր մի քանի դիտարկումները, կարելի է ասել, առավելապես տերմինաբանական ուղղվածություն ունեն. կփորձենք մեր նկատառումները ներկայացնել որոշ շարահյուսական միավորների ու երևույթների տերմինավորման, տերմինների ոչ հետևողական կիրառությունների, տերմինների բովանդակության ոչ միանշանակ ընկալումների առնչությամբ:

1.Նախադասություն. ստորոգում: Շարահյուսության հիմնական միավորի սահմանման խնդիրը միանշանակ լուծում չի ստացել լեզվաբանության մեջ, հայերենագիտության մեջ նույնպես նախադասություն տերմինով անվանվող միավորը ոչ միասնական, երբեմն տարամիտվող ընկալումների առիթ է տվել: Մանրամասների մեջ չխորանալով՝ նշենք, որ մեր քերականություններում նախադասության՝ որպես շարահյուսական միավորի, և ստորոգում հասկացության պատկերացումները սերտորեն փոխկապակցված են, և այս երկու տերմինների բովանդակային ընդգրկման սահմանները բնականորեն պայմանավորված են մեկը մյուսով:

Ստորոգում տերմինը, ինչպես հայտնի է, կապվում է Մ. Աբեղյանի անվան հետ. այն սահմանվում է որպես հատկանիշի վերագրումն առարկային և նշվում է, որ «Ստորոգումն արտահայտվում է մի առանձին խմբի կամ տեսակի բառերով, որոնք կոչվում են բայ: Խոսք կազմում են միայն բայերը»¹: (Աբեղյանի համակարգում «խոսք» նշանակում է «նախադասություն», իսկ «բայ»՝ «բայի դիմավոր ձև»):

Հետագա քերականների կողմից նախադասությունը սահմանվում է որպես ստորոգում ունեցող (կամ էլ «ամփոփ միտք արտահայտող», որ խորքային մակարդակում նույն նշանակությունն ունի) միավոր: Բնական է, որ ստորոգում հասկացության ու տերմինի արեղյանական մեկնաբանության դեպքում առկախ են մնում դի-

¹ Աբեղյան 1965, 361:

մավոր բայ չպարունակող հաղորդակցային միավորների (Աշուն: Կանգնե՛լ:) գնահատման ու անվանման հարցերը. նախադասությու՞ն են սրանք, թե՞ ոչ (կամ՝ ստորոգում ունե՞ն արդյոք դիմավոր բայով կազմված այն միավորները, որոնք գուրկ են ենթակայից (Մթնեց: Ցրտում է:). այս դեպքում ինչի՞ն կամ ու՞մ է վերագրվում դիմավոր բայով արտահայտված հատկանիշը): Այս հարցերը հետագա քերականություններում երկակի լուծում են ստանում:

Ա. Ձևավորվում և ապա լայն տարածում է ստանում այն մոտեցումը, ըստ որի նշված կարգի՝ դիմավոր բայ չպարունակող հաղորդակցային միավորները նույնպես նախադասություններ են: Ստորոգման հատկանիշն էլ որոշ իմաստով հարմարեցվում է սրանց. ընդունվում է, որ այս կարգի նախադասություններին հատուկ է այսպես կոչված հնչերանգային ստորոգում, և այսպիսով հնչերանգի դերը նախադասության մեջ հավասարեցվում է դիմավոր բայի դերին:

բ. Ըստ այս տեսակետի, որ մեզանում առաջ է քաշել և հիմնավորել ակադ. Է. Աղայանը, նախադասություն են համարվում և այդ տերմինով կոչվում են միայն բառիս աբեղյանական ըմբռնմամբ ստորոգում ունեցող, այսինքն միայն դիմավոր բայով ձևավորվող հաղորդակցային միավորները: Ստորոգումից գուրկ միավորները, որոնք բավականին գործածական են հայերեն խոսքում (քերականությունների մեջ միակազմ անդեմ անվանական, անդեմ բայական և բառ-նախադասություն կոչվածները) Աղայանի կողմից անվանվում են ասություն տերմինով: Աղայանը քննադատում է հնչերանգին ստորոգման գործառույթ վերագրող լեզվաբաններին. այլ լեզուներում հնչերանգը (նաև շարադասությունը) կարող են ստանձնել այդ դերը, հայերենում ստորոգում արտահայտելու «մենաշնորհը» պատկանում է դիմավոր բային²:

Այն, որ Է. Աղայանը խիստ սկզբունքային մոտեցում ունի լեզվական միավորների, կոնկրետ դեպքում՝ նախադասության ոչ միայն գնահատման, այլև դրանց տարբերակների ստույգ տերմինավորման

² Աղայան 1987, 1, 121-135:

հարցերին, երևում է նրա մի այլ հոդվածից, որը բանավիճային բնույթ ունի: Բանն այն է, որ մեր շարահյուսագետներից Ռ. Իշխանյանը փորձել է զարգացնել Մ. Աբեղյանի «բայակենտրոն» ուսմունքը՝ առաջարկելով նախադասության՝ որպես շարահյուսական միավորի նոր մեկնաբանություն: Ըստ այսմ, նախադասությունն ունի միայն մեկ գլխավոր անդամ՝ դիմավոր բայը, ենթական նրա լրացումներից մեկն է, և, որպես հետևանք, ավելորդ են դառնում ստորոգման հատկանիշը, ստորոգյալը. բոլոր նախադասությունները, բնականաբար, համարվում են միակազմ, սակայն դրանց բոլոր դրսևորումների համար Ռ. Իշխանյանը պահում է նախադասություն տերմինը՝ անվանման հարցը համարելով ոչ սկզբունքային: «Որոշ լեզվաբաններ, - գրում է նա, - առաջարկում են անդեմներին նախադասություն անունը չտալ: Սա զուտ անվանման հարց է: Եթե չեն ուզում, թող չտան, բայց փաստ է, որ անդեմ (կամ առանց դիմավոր բայ) հաղորդակցական միավորներ հայերենում կան, թեև համեմատաբար քիչ. մենք հարմար ենք համարում դրանց ևս տալ նախադասություն անունը՝ անդեմ մականունով»:³ Է. Աղայանը բավականին կտրուկ է արձագանքում այս դատողությանը. «Նա (Ռ. Իշխանյանը- Լ. Թ.) ուզում է այդ կարգի ասությունները նախադասություն անվանել և անվանում է, որովհետև, ինչպես երևում է նրա գրածից, անվանման համար լոկ ցանկություն է հարկավոր, իսկ թե անվանումը արտահայտում է հասկացություն, և այդ հասկացությունն էլ համապատասխանում է օբյեկտիվ իրականությանը,- դա նրա համար ոչ մի նշանակություն չունի»:⁴

Բանավեճի բուն առարկայի էությունն այստեղ մեր խնդիրը չէ անշուշտ, ուստի վերադառնանք մեզ հետաքրքրող հասկացությունների ու տերմինների հարաբերության հարցերին:

Ստորոգում հասկացության՝ լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված լայն մեկնաբանությունը մեր շարահյուսագի-

³ Իշխանյան 1988, 1, 47:

⁴ Աղայան 1988, 1, 67:

տության մեջ շրջանառվում է համեմատաբար ուշ շրջանում: Դասագրքերում ու ձեռնարկներում հաճախ է վկայաբերվում ստորոգման այդ սահմանումը, որը համապատասխանաբար պիտի նոր բովանդակություն հաղորդի նաև նախադասություն հասկացությանն ու տերմինին: Հ. Պետրոսյանի «Հայերենագիտական բառարանում» ստորոգումը արդեն սահմանվում է որպես «շարահյուսական կարգ, որով նախադասության բովանդակությունը վերագրվում, հատկացվում է իրականությանը և որը, դրանով իսկ, ընկած է նախադասության կազմավորման հիմքում՝ նրան դարձնելով հաղորդակցական արժեք ունեցող միավոր (կառույց).... Առաջ տարածված էր այն կարծիքը, որ ստորոգումը հատկանիշի վերագրումն է ենթակային»:⁵

Ստորոգման դասական (աբեդյանական) ըմբռնումից էապես տարբերվող ժամանակակից մեկնաբանությունների շարքում⁶, մեր կարծիքով, և՛ տեսական, և՛ մեթոդական առումներով առանձնանում է ակադ. Գ. Ջահուկյանի «Ստորոգումը և նրա արտահայտության միջոցները» հոդվածը: Ըստ Ջահուկյանի՝ ստորոգումը քերականական (շարահյուսական) կարգ է՝ բովանդակության պլանի երեք հակադրվող եզրերով («ընկալական կամ կրական», «վերագրական » և «եղելական»), որոնք արտահայտության պլանում դրսևորվում են համապատասխանաբար հնչերանգով (Երևան: Չկրակե՛լ:), է հական բայով (Խավար է: Մարդը մահկանացու է:) և բայական վերջավորություններով (Մթնեց: Հակոբը սովորում է: Մարդը քնեց:): Այս մոտեցումով արդի հայերենում գործառող հաղորդակցային բոլոր կարգի միավորները, այսինքն՝ երկկազմ, միակազմ, դիմավոր և անդամ կոչվող նախադասությունները, ներկայացվում են որպես ստորոգման կարգով օժտված, ընդամին հնչերանգը ներկայացվում է ոչ թե որպես ստորոգում արտահայտող ինքնակա միջոց, այլ որպես տվյալ քերականական

⁵ Պետրոսյան 1987, 549:

⁶ Տե՛ս, օրինակ, Աթայան 1981: Գյուլզատյան 2016 և այլն:

⁷ Տե՛ս .Ջահուկյան 1985:

կարգի արտահայտության պլանի եզրերից մեկը («ընկալական կամ կրական» անվանվող):

Ինչպես արդեն նշեցինք, նախադասության ըմբռնման քննական վերլուծությունը չէ այստեղ մեր խնդիրը, մեզ թվում է, սակայն, որ շարահյուսության այս առանցքային հարցերը քննելիս շատ կարևոր է տեսական հստակ դիրքորոշում որդեգրել մասնավորապես նախադասություն, ստորոգում տերմինների ընկալման և կիրառման հարցում: Եթե մենք սկզբունքորեն հետևում ենք ստորոգման ավանդական ըմբռնմանը, ապա հետևողական լինելու համար, կարծում ենք, պետք է ընդունենք Է. Ադայանի տեսակետը և նախադասություն տերմինը հատկացնենք միայն դիմավոր բայով միավորներին, իսկ եթե հաղորդակցային բոլոր կարգի միավորներին նախադասություն անունն ենք տալիս, ապա բնական կլինի, հետևելով Գ. Ջահուկյանի տեսակետին, դրանց բոլորին էլ վերագրել ստորոգման հատկանիշ (մանավանդ որ ստորոգման «լայն» և «նեղ» ըմբռնումները ոչ թե միմյանց բացառող, այլ համադրելի իրողություններ են):

Նման մոտեցման դեպքում, օրինակ, լիովին ընդունելի կարելի է համարել Գ. Գարեգինյանի բնորոշումը, թե «...պարզ նախադասությունը մենաստորոգումային կառույց է, բարդ նախադասությունը՝ բազմաստորոգումային»⁸, մինչդեռ այս ձևակերպումը քննադատվում է Ա. Պապոյանի դասագրքում, որտեղ բարդ նախադասության կազմում առկա՝ միակազմ պարզ նախադասությամբ արտահայտված բաղադրիչները ստորոգումային միավորներ չեն համարվում:⁹ Գործ ունենք, այսպիսով, նախադասություն – ստորոգումային միավոր հասկացությունների իմաստային հարաբերության տարբեր գնահատումների հետ:

2. Այժմ մի երկու նկատառում շարահյուսական այլ տերմինների կիրառության մասին:

⁸ Գարեգինյան 1984, 5:

⁹ Տե՛ս Պապոյան, Բաղիկյան 2003, 213-214 :

Տերմինի՝ որպես բառի իմաստային առանձնահատկությունն այն է, որ այն պետք է ըստ հնարավորին համարժեք, առանց հուզաարտահայտչական երանգների, արտահայտի տվյալ գիտական հասկացության բովանդակությունը: Տերմինային բազմիմաստությունը և հոմանիշությունը, ինչպես հայտնի է, գիտական տվյալ համակարգում ցանկալի չեն, սակայն փաստ է նաև, որ հոմանիշ տերմինները սակավադեպ չեն գիտության լեզվում, դրանք որոշ ժամանակ, (հաճախ տասնամյակներ) կարող են համագոյակցել, մինչև որ դրանցից մեկը ամրակայվում է տվյալ նշանակությամբ, մյուսը սովորաբար դուրս է մղվում կամ այլ գործառույթ է ստանձնում (հմտ. խնդրառություն - հոլովառություն - կառավարում, գլխավոր նախադասություն - գերադաս նախադասություն, երկրորդական նախադասության կրճատում - բարդ նախադասության փոխակերպում պարզի, հակառակ հիմունքի պարագա - զիջման պարագա և այլն):

Այնուհետև, տերմինի ներքին ձևը (հատկապես նոր ստեղծվող տերմինների դեպքում) շատ հաճախ ակնարկում է իր նշանակած հասկացությունը, սակայն սա պարտադիր իրողություն չէ, և հետևաբար ճիշտ չէ տերմինի նշանակած հասկացությունը հարմարեցնել նրա ստուգաբանական իմաստին: Ակադ. Ս. Աբրահամյանը մի առիթով այսպիսի դիտարկում է արել. «Լեզվաբանության մեջ տերմինների փոփոխումը չի խրախուսվում, և դա առհասարակ ճիշտ է ու պատճառաբանված: Դա պատճառաբանված է հատկապես այնպիսի տերմինների վերաբերմամբ, որոնք դարերի կյանք ունեն, իրենց ստուգաբանական իմաստով վաղուց չեն համապատասխանում տվյալ քերականական իրակությանը և պարզապես դարձել են պայմանական անուններ. ինչպես՝ ենթակա, ստորոգյալ, դերբայ և այլն»¹⁰:

Այս առումով հազիվ թե ընդունելի համարվեն հետևյալ բնույթի ձևակերպումները. «...չի կարող գլխավոր անդամ լինել մի բան, որի անունը ենթակա է: ... նախադասության գլխավոր անդամը, ի հա-

¹⁰ Աբրահամյան 2004, 62:

կադրություն ենթակայի, վերանվանում ենք գերակա (բայ-ստորոգյալ՝ ըստ Մ. Աբեղյանի)»¹¹: (Ի դեպ, արևմտահայերենի քերականություններում ենթակայի համար գործածում են ստուգաբանորեն հակադիր իմաստ ունեցող տեր բայի անվանումը, ստորոգյալի համար էլ՝ ստորոգիչ, որ արևելահայերենում հոմանիշ է հանգույց տերմինին)¹²:

Ահա նույն կարգի ևս մի օրինակ: Բարդ նախադասության բաղադրիչների՝ առանց բառային միջոցների կապակցությունը անվանելու համար մեր քերականագիտության մեջ գործածվում են շարահարություն, շարահարական կապակցություն (Մ. Աբեղյանի հետևողությամբ) և անշաղկապություն, անշաղկապ կապակցություն (հավանաբար ռուս քերականների ազդեցությամբ) տերմինները: Ձեռնպահ մնալով սրանցից որևէ մեկը նախընտրելի համարելուց՝ արձանագրենք միայն, որ այս հոմանիշ տերմինները շարահյուսական աշխատություններում կիրառվել են ճիշտ միևնույն նշանակությամբ: Այս առումով էլ տեղին չեն թվում Ա. Պապոյանի քննադատական դիտողությունները՝ ուղղված մասնավորապես Ն. Պառնասյանին և Գ. Գարեգինյանին: Նա գրում է. «Եթե անշաղկապ գիտաբարը կարող է քիչ թե շատ արդարացվել համադասական կապակցության եղանակը բնութագրելիս, ապա այն բնավ արդարացված չէ ստորադասական հարաբերության ճիշտ գնահատման տեսակետից: Խնդիրն այն է, որ ստորադասական հարաբերության դրսևորման միջոցներ են ո՛չ միայն շաղկապները (հասկանալի է ստորադասական), այլև հարաբերական դերանունները: Ստորադասական շաղկապների բացակայության դեպքում կապակցությունը թերևս նույնպես կարելի է կոչել անշաղկապ: Հետևողական լինելու պարագայում հարաբերական դերանունների բացակայությամբ նախադասությունն էլ պետք է կոչվեր անհարաբերական»:¹³ Այլ կերպ ասած՝ դրվում է տերմինի բառացի իմաստի և նրա նշանակած քերականական իրակության ճշգրիտ համապատասխանության

¹¹ Գյուլգատյան 2016, 205-206:

¹² Տե՛ս Գալստյան 2014, 83-104:

¹³ Պապոյան, Բաղիկյան 2003, 228:

պահանջ, որը, հատկապես շարահյուսական տերմինների դեպքում, ոչ միշտ է արդարացված: Սրան հակառակ՝ կարևոր է շարահյուսական (և ընդհանրապես՝ գիտական) տերմինի՝ տրամաբանորեն ճշգրիտ ու անհակասական լինելու պահանջը: Այս տեսակետից, թվում է, օրինակ, որ «կախյալ շարահարություն», «անկախ շարահարություն» տերմիններն արդեն իսկ տրամաբանորեն անխոցելի չեն. բանն այն է, որ «շարահարությունը» հարաբերություն է, իսկ «կախյալ» կարող է լինել ոչ թե հարաբերությունը, այլ նրա եզրերից մեկը՝ ստորադասը:

Ի դեպ, նույն կարգի հակասություն նկատում է Դ. Գյուլզատյանը լեզվաբանության մեջ մեծ տարածում ստացած «ստորադասական կապակցություն» անվանման մեջ. այստեղ էլ, ըստ նրա, կապակցությունը անվանելիս նկատի է առնվում «ո՛չ լրացում – լրացյալի, այլ մի՛միայն լրացման հարաբերությունը լրացյալի նկատմամբ»:¹⁴ Հարաբերությունն անվանելու համար լեզվաբանն առաջարկում է «տարադասություն» տերմինը (ի հակադրություն «համադասության»), որը թեև առայժմ անսովոր, տրամաբանական առումով առավել հաջողված պետք է համարել: Ավելորդ չենք համարում նշել նաև, որ Դ. Գյուլզատյանի այս աշխատությունը պարունակում է մեր լեզվի շարահյուսական շատ իրողությունների նորովի մեկնաբանություններ, նոր հասկացություններ ու տերմիններ (տե՛ս գրքին կցված «Տերմինարանը»), որոնց գոնե մի մասը կարող է հաջողությամբ կիրառվել նաև ավանդական շարահյուսագիտական աշխատանքներում:

Գրականություն

Աբեղյան Մ. 1965. , Հայոց լեզվի տեսություն, Ե.:

Աբրահամյան Ս. 2004, Հայոց լեզու: Շարահյուսություն (Բուհական ձեռնարկ), Ե. :

Աթայան Է, 1981. Լեզվական աշխարհի ներքին կերպավորումը և արտաքին վերաբերությունը, Ե.:

¹⁴ Դ. Գյուլզատյան 2016, 196:

Աղայան Է. 1987. Նախադասություն և ասություն // *«Բանբեր Երևանի համալսարանի»*, 1:

Աղայան Է. 1988. Նախադասության մասին // *«Բանբեր Երևանի համալսարանի»*, 1:

Գալստյան Ա. 2014. Արևելահայերենի և արևմտահայերենի լեզվաբանական տերմինների զուգադրական քննություն // *«Արևելահայերենի և արևմտահայերենի տերմինային համակարգերի զուգադրական քննություն»*, Ե. :

Գարեգինյան Գ. 1984, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե.:

Գյուլգալյան Դ. 2016. Գրական արևելահայերենի քերականության հիմունքներ, Ե.:

Իշխանյան Ռ. 1988. Դիմավոր բայը որպես շարահյուսական միավոր // *«Բանբեր Երևանի համալսարանի»*, 1988, 1:

Պապոյան Ա., Բաղիկյան Խ. 2003, Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն, Ե.:

Պետրոսյան Հ. Զ. Հայերենագիտական բառարան, Ե. :

Ջահուկյան Գ. 1985, Ստորոգումը և նրա արտահայտության միջոցները // *«Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում»*, հ. 1:

Л. Г. Телян.- Некоторые наблюдения по синтаксису. Две основные категории армянского синтаксиса – предикация и предложение, подвергаются разным определениям и интерпретациям в учебниках, учебных пособиях и различных научных публикациях. В статье сделана попытка сопоставления, анализа и оценки существующих точек зрения. Рассматриваются также неоднозначные толкования и употребления нескольких других синтаксических единиц и соответствующих терминов.

L. G. Telyan – On Some Observations about Syntax. The two major categories of the Armenian Syntax – predication and sentence – are defined and interpreted in different ways in textbooks and different scientific papers. The article is an attempt of comparison, analysis and evaluation of the current viewpoints. The paper comprises contradictory interpretation and the variety of use of certain syntactic units and of the respective terms.